

ВАРІАНТИ УКРАЇНСЬКОЇ ЛАТИНИЦІ: ІСТОРИЧНИЙ ЕКСКУРС¹⁸

Єлизавета Пересада

Abstract: Grapheme is of great importance for every linguistic culture. The letters of the Latin alphabet have long been active in the Ukrainian-speaking space, used for various purposes. In the history of Ukrainian linguistic culture, experimental attempts to switch from the Cyrillic alphabet to the Latin alphabet were traced; in the 19th century fierce “alphabetical wars” took place. There are several variants of a Ukrainian Latin alphabet: English, Polish, Czech, Croatian, as well as Luchukivka, Lagodivka, Melnykivka, based on the variant of the Ukrainian Latin alphabet by J. Ireček. Several systems of transliteration of Ukrainian words into the Latin script have been developed. However, the functional load of the Latin letters in the Ukrainian-speaking space has great potential.

Keywords: grapheme, Cyrillic, speaking space, variants of a Ukrainian Latin alphabet.

Мова – це не просто код, це – Код
(Джошуа Фішман)

Основною графічною одиницею всіх слов'янських і більшості неслов'янських мов є літера, точніше, знак (графема) фактичного письма, що своєрідно співвідноситься з фонемою. Термін *графема* в науковий обіг увів, як відомо, Іван Бодуен де Куртене (1912) для зорової фіксації образу фонем. Графема – це «найменша одиниця графічної системи певної мови (системи письма)» (А. Загнітко, О. Селіванова, Л. Столярова); це співвідношення між звуком і буквою, тобто основна одиниця звуко-буквеного письма. Термін *звуко-буква* вважають синонімічним до *графема* (А. Загнітко, Т. Космеда, І. Фаріон). Однак під час відповідного кодування, перетворення усного мовлення на писемне, слов'янські та певні неслов'янські мови користуються різними типами графем, що є одним з найважливіших елементів для позначення етнічної належності, що пов'язане з історією

¹⁸ http://doi.org/10.26615/issn.1314-572X.2021_012

народу, його ментальністю, культурою. Як наголошує Т. Космеда, «літери алфавіту, звуко-букви, графеми [...] виконують, як і всі інші мовні знаки, функцію символу, передусім і такого, через який можна здійснювати „національну мобілізацію“ (А. Штекенброк). Вони мають значний ідеологічний й емоційний вплив на носіїв мови. [...]. Це знаки лінгвокультури, що виражають „дух“ кожної конкретної мови» (Космеда 2020: 80).

Питання, що стосуються виникнення та функціонування латинської графіки, здавна привертали увагу мовознавців, зокрема в XIX ст. його актуалізували Михайло Драгоманов, Богдан Дідицький, Павло Житецький, Йосиф Їречек, Агатангел Кримський, Йосип Лозинський, Олександр Потебня, Іван Франко, Олексій Шахматов, Маркіян Шашкевич; у XX ст. – Леонід Булаховський, Михайло Жовтобрюх, Микола Наконечний, Іван Огієнко, Олександр Реформатський, Ярослав Рудницький, Василь Сімович, Юрій Шевельов, Лев Щерба, Роман Якобсон. Це питання не полишають і сучасні мовознавці, передусім Максим Вакуленко, Володимир Грицеляк, Володимир Костирко, Ігор Кульчицький, Зеновій Партико, Петро Шекера. Феномен поширення латиниці в українській лінгвокультурі, її протистояння кирилиці активно досліджували й Сергій Вакуленко, Тетяна Космеда, Міхаель Мозер, Василь Німчук. Проте до сьогодні питання щодо можливості відтворення української абетки латинською графікою, а також специфіки використання літер латиниці в українському мовному просторі недостатньо вивчене. Крім того, конкуренція між латиницею та кирилицею в українському мовному просторі, що почалася в XIX ст., триває, хоч і має інші форми.

Досвід переходу певних лінгвокультур з кирилиці на латиницю на сьогодні чималий, наприклад, це стосується європейських країн, насамперед таких, як Молдова, Румунія і Сербія, та азійських – Азербайджан, Казахстан, Туркменістан, Узбекистан. У XX столітті в СРСР та деяких інших країнах Європи також проходила кампанія щодо латинізації. За століття на латинську абетку перейшли 69 мов, «наприклад, молдавська мова після здобуття державою незалежності перейшла також на латинську графіку; конкурентність обох систем – кириличної і латинської – відчутна в сербській мові» (Загнітко 2012: 124). Загальновідомо, що й у Болгарії простежувалися спроби переходу на латиницю, що не були успішними.

В Україні експерименти щодо використання латиниці мають певну традицію. Як зазначив Ігор Чорновол, «sama po sobi latynśka abetka dl'a ukrainśkoho suspil'stva javyšče ne čuže i ne nove. Vona šyroko rozpovśudyłaśa šče v epoxu Reči Pospolytoji. Latynku vžyvaly takož kozački heťmany. Šče bil'še cej pravopys zmicnyv svoji pozycji v Pravoberežnij Ukrajini ta Halyčyni u XVIII stolitti» («Сама по собі латинська абетка для українського суспіль-

ства явище не чуже і не нове. Вона широко розповсюджувалася вже в епоху Речі Посполитої. Латинку вживали також козацькі гетьмани. Ще більше цей правопис змінив свої позиції у Правобережній Україні та Галичині у XVIII столітті» – переклад Є. П.).

Мета цієї наукової студії – описати своєрідність «конкуренції» між кирилицею та латиницею, що триває в українському мовному просторі із XIX ст. до сьогодні й стисло схарактеризувати варіанти української латинки.

Уважається, що першу спробу латинізувати український алфавіт здійснив у Галичині в середині 1830-х рр. етнограф, публіцист, теолог та громадський діяч Йосип Лозинський, який не був філологом за фахом, однак захоплювався просвітницькими ідеями передової на той час української галицької інтелігенції, що, як наслідок, спонукало його самостійно вивчити деякі важливі питання слов'янського мовознавства, пов'язані з писемністю, «розбудило в ньому любов до граматичних досліджень» (Дедицький 1885: 115). Уклавши граматику української мови, що базувалася на живій розмовній українській мові, Й. Лозинський захопився ідеєю фонетизації українського правопису та висунув пропозицію щодо переведення української графіки з кирилиці на латиницю, а точніше, на польський (латинський) алфавіт (абетка). До цього його надихнув збірник українських пісень Вацлава з Олеська, що були надруковані саме польською латиницею. Сформулювавши цю пропозицію з відповідним обґрунтуванням у спеціальній статті «О wprowadzeniu abecadła polskiego do piśmiennictwa ruskiego» («Про запровадження польської абетки в руську писемність» – переклад Є. П.) (1834) з метою наочного практичного втілення цієї своєї ідеї, він опублікував абетцедло власної редакції та етнографічну студію «Руское весіле», не пошкодувавши при цьому великої праці й часу для її абетцедлової транслітерації з незначними дрібними змінами з уже готового до друку тексту, написаного тогочасним гражданським скорописом з використанням кількох кирилических букв (див. про це: Худаш 1992: 29). У бажанні латинізувати українську писемність він керувався такими ідеями: (1) усунення з української писемності громіздкості, (2) зближення українського народу із західноєвропейською культурою та (3) розповсюдження української мови між іншими народами. Й. Лозинський був переконаний, що «для слов'янських народів було би ліпше прийняти одну азбуку, а власне латинську, яка ввела би їх безпосередньо в круг європейських культурних народів і влєгшила би тим народам знайомитися з письменством всіх слов'янських племен» (див про це докладно: Космеда 2006: 289). Однак ця пропозиція була розкритикована Й. Левицьким та М. Шашкевичем у науковій студії «Азбука та абетцедло». Названі мовознавці

наголосили, що кирилиця – це священне національне надбання та релігійний символ. Після цього й відбувся перший спалах «азбучної війни»: ідеться про боротьбу української громадськості Галичини в ХІХ ст. проти спроб латинізувати український алфавіт.

Термін *азбучна війна* – це калька з німецької мови, порівн.: нім. *ABC-Krieg*. Зазначене словосполучення вперше було вжите Матієм Чопом в однойменній статті, що була опублікована 27 липня 1833 року в журналі „*Illyrisches Blatt*“, для позначення дискусій, які відбувалися в 1830-х роках і стосувалися проблем словенського правопису.

Однозначно можна сказати, що в українській науковій літературі виступ Й. Лозинського з пропозицією латинізації української писемності «оцінюється негативно та засуджується як колонізаторський» (Худаш 1992: 31). Ідея Й. Лозинського не була реалізована.

Однак після Й. Лозинського спробу латинізувати українське письмо 1859 року повторив Й. Їречек. На цей раз за основу брали чеську *abecedu*, проте наміри вже були не такі доброзичливі. Агенор Голуховський (губернатор Галичини та представник австрійського уряду) намагався придушити українство в Галичині, тому за урядовим дорученням Й. Їречек запропонував новий проєкт української латинки. Це була брошура із заголовком «*Über der Vorschlag das Ruthenische mit lateinischen Schriftzeichen zu schreiben. Im Auftrage des k. k. Ministeriums für Cultus und Unterricht verfasst von Jozeph Jireček, Wien. Aus der keizerlich königlichen Hof- und Staatsdruckerei 1859*» («Про пропозицію писати по-українськи латинськими літерами. За дорученням цісарсько-королівського міністерства культури і освіти через Йосифа Їречка. Відень, урядова державна друкарня 1859») (див.: Франко 1859: 4). Й. Їречек обґрунтовував намір австрійського уряду ввести латинцю, його брошура мала чотири розділи: 1. Gründe, welche dafür sprechen, das Ruthenisch mit lateinischen Schriftzeichen zu schreiben (Основи, що обґрунтовують передачу українського письма латинськими буквами); 2. Übersicht der Versuche, das Ruthenische mit lateinische Schriftzeichen zu schreiben, und Würdigung derselben (Огляд спроб писати по-українськи латинськими літерами та їх критика); 3. Entwurf einer ruthenischen Orthographie mit Anwendung lateinischer Schriftzeichen (Виклад українського правопису із застосуванням латинського шрифту); 4. Proben der beantragten Orthographie (Зразки пропонованої орфографії) (див.: Лесюк 2014: 462). Й. Їречек зазначив, що, оскільки кирилиця має окрему букву для кожного звука, вона призначена лише для старослов'янської мови, але не повинна використовуватися в живих слов'янських мовах. Вагомим аргументом на користь латинки автор статті вважає неграмотність людей у Галичині, але в умовах австрійської держави необхідно

володіти польською та німецькою мовами, тому легше вивчати ці мови, знаючи латинку. 1880 року, користуючись цією українською латинкою, М. Драгоманов надрукував поему «Марія» для її поширення в європейському науковому середовищі. Чеський варіант української латиниці зіштовхнувся з масовими народними протестами. Проти реформи Й. Їречека висловлювалися такі авторитетні вчені, як Павел Шафарик та Франьо Міклошич.

Однак Й. Їречек заклав базу для подальших спроб створення українського алфавіту на базі латиниці, зокрема й чеського її варіанта. У 2000-х роках саме на основі цього проєкту Й. Їречека світ побачив три варіанти українського латинського алфавіту, що отримали назви за прізвищами їхніх авторів, – «лучуківка», «лагодівка» та «мельниківка», поповнивши термінологію української лінгвографії.

Іван Лучук репрезентував власну українську латиницю в студії «Korotkyj Pravopys», змінивши лише „ch“ на „x“, а також принципи вживання пом'якшених приголосних. До речі, «лучуківку» використовує сучасний український часопис «І», порівн.: *Herbamy nazývajúme ustaleni za okreslenymu pravylamy znaky osib, rodyn, mist, krajin, terytorij toščo. V Ukrajini tradycijni herby ta svidomist' estetyčnoji vartosty zobražen často zasypajut' "vykopanoju" arxeolohicnym metodom heral'dykoju* (Костирко 2016).

Наступний варіант української латиниці, запропонований Максимом Лагодою, також спирався на латинську абетку Й. Їречека. Відмінною ознакою є лише додаткові літери, зокрема такі, як: (1) „i“¹, що визначає роздільну вимову „i“ перед голосною; (2) „y“² замість дифтонга „ий“; (3) „w“³ для позначення подвоєння „вв“. У цьому проєкті наголошено, що пом'якшення приголосних обов'язкове, а в разі, якщо після йотованої літери стоїть буква, що не має пом'якшуваного відповідника, пом'якшення відбувається за допомогою літери „i“. Його особливість полягає не в додаткових приголосних „ch“ – „x“, „dz“ – „дз“, „dž“ – „дж“, „šč“ – „щ“, а у вживанні німецької літери „ü“ в деяких запозичених словах.

«Мельниківка» – інтернет-проєкт, що створений Сергієм Мельником наприкінці 2000-х років. Він відрізняється від попереднього лише заміною „l“⁴ (словац. *mákké el*) на „l“⁵ (словац. *dlhé el*), замість комбінації „ий“ уживається одна літера „y“.

Однак прагнення адаптувати латинське письмо до української мови в XIX ст. не завершилося польським і чеським варіантами українських латинок. 1830 з'явився й хорватський варіант української абетки (гаєвиця), що був розроблений хорватським поетом та лінгвістом Людевитом Гаєм. Уперше його було запропоновано в праці «Kratka osnova horvatsko-slavenskog pravopisanja» («Коротка основа хорватсько-слов'янського пра-

вопису») (1830). Він містить три нестандартні літери „ѣ“, „ѣ“, „ѣ“. З метою пом'якшення у всіх позиціях запропоновано використовувати „j“. Кирилична літера „х“ – відповідник латинської „х“. Ця система лягла в основу наукової транслітерації кирилиці, а також міжнародного стандарту ISO9.

Нагадаймо також, що питання про запровадження латинської графіки в українську мову було піднято і в 20-х роках ХХ ст. з появою статті Сергія Пилипенка «Odvertij lyst do vsix, xto cikavyt'sja sijeju spravouju» («Відвертий лист до всіх, хто цікавиться цією справою» – переклад Є. П.). Автор листа звертається із закликом згадати, скільки було спроб перевести українське письмо на латинський алфавіт. Він наголошував, що настав слушний час вирішити це питання остаточно: «Tverdo perekonanyj, ščo unifikacija al'favitiv je nemynuča sprava – i to ne tak dalekoho majbutn'oho. XX storiččja maje cju problem rozvjazaty razom iz velykoju social'noju perebudovuju. Ljudstvo maje odnakovo pysaty, aby men'se vytračaty času na oznajomlennja z unšymu movamy» (Пилипенко 1923: 267–268). («Твердо переконаний, що уніфікація алфавітів є неминуча справа – і то не такого далекого майбутнього. ХХ сторіччя має цю проблему розв'язати разом з великою соціальною перебудовою. Людство має однаково писати, аби менше витратити часу на ознайомлення з іншими мовами» – переклад Є. П.).

Загальновідомо, що в 1927 р. в Харкові відбулася Всеукраїнська правописна конференція, під час якої Майк Йогансен, Борис Ткаченко та Микола Наконечний гостро поставили питання латинізації українського алфавіту та запропонували прийняти латиницю як частину українського правопису. Але після завершення конференції ця пропозиція, на щастя, відкинулася з перевагою в один голос «проти».

Сьогодні, як відомо, виникла потреба в транслітерації українських слів, насамперед прізвищ, імен, географічних назв, латиницею. Для задоволення саме цієї потреби Термінологічна комісія з природничих наук створила англійський варіант української латинки, але для цієї мети 27 січня 2010 Кабінет міністрів видав постанову, що затвердила таблицю транслітерації. Наголосити потрібно на буквосполученні „zg“, що передається латиницею трьома літерами „zgh“ на відміну від „zh“. Відмінність можна відзначити в передачі „й“ та йотованих „я“, „ю“, „є“, „ї“ в різних позиціях: на початку слова передаються як „y“, „ya“, „yu“, „ye“, „yi“, а в інших – „i“, „ia“, „iu“, „ie“. (див. Latynka.tak 2014).

У цій розвідці схарактеризовано феномен української латинки в її основних варіантах. Це проблема, що не є новою, «однак нова ситуація актуалізує старі проблеми, які досі нелегко вирішити. Проте однозначним є те, що українська графіка, орфографія, орфоєпія повинні репрезентувати

своє „національне обличчя“» (Космеда 2020: 80), а спроби переходу української кирилиці на латиницю не можуть мати позитивного вирішення.

Отже, доходимо висновку, що (1) з початку XIX ст. (1834 р.) до сьогодні були запропоновані (Й. Лозинський, Й. Їречек, Л. Гай) різні варіанти української латиниці – польська, чеська, хорватська, англійська, – що однак не «прижилися» в українській лінгвокультурі, хоч в експериментах щодо поширення української латинки брали участь і відомі діячі української науки та культури, друкуючи українською латинкою навіть художні тексти, зокрема це й М. Драгоманов. (2) Пекучі «азбучні війни» за поширення латинського варіанта кирилиці в українському мовному просторі сьогодні вже стихли, але певна конкуренція латиниці та кирилиці продовжується. Упродовж 30-ти років незалежності України питання української латинки постають по-новому, демонструючи креативні спроби дослідників (Іван Лучук, Максим Лагода, Сергій Мельник) і розширюючи метамову української лінгвографії (*лучуківка*, *лагодівка*, *мельниківка*). (3) Але сьогодні не йдеться вже про повну заміну кирилиці на латиницю, оскільки чимало видатних учених ще в XIX ст. (І. Франко, М. Шашкевич, Й. Левицький) переконливо довели некоректність такої заміни, її небезпеку для української лінгвокультури, для «духу» української мови. (4) Своєрідне функціонування латинських літер в українському мовному просторі має давню традицію і продовжується в новому модерному часовому вимірі, що можна пояснити процесом глобалізації англійської мови, прагненням до уподібнення більшості європейських графічних систем, певної інтернаціоналізації, зокрема й у сфері термінології, а також певного лінгвокреативного експерименту (часопис «І»). (5) Однак безперечно, що в українському мовному просторі латинка може використовуватися лише паралельно з кирилицею зі специфічною метою, зокрема для транслітерації. Утім латинські літери використовуються не лише для творення термінів чи номенклатурних назв, але й певних художніх образів, для моделювання прагматичного ефекту, що потребує ретельного подальшого дослідження для з'ясування функційного навантаження та потенціалу літер латиниці в кириличному писемному просторі.

Література:

- Дедицький 1885:** Дедицький, Б. Материали к истории галицко-русской словесности. – В: Литературный сборник издаваемый Галицко русскою Матицею под ред. Б. А. Дедицкого. Львов, 1885, Вып. 2–3, 115.
- Загнітко 2012:** Загнітко, А. Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни: у 4 томах. Т. 2: К – О. Донецьк: ДонНУ, 2012.
- Космеда 2006:** Космеда, Т. Комунікативна компетенція Івана Франка: міжкультур-

- ні, інтерперсональні, риторичні виміри: [монографія]. Львів: ПАІС, 2006.
- Космеда 2020:** Космеда, Т. Дух літери, або буква – першоелемент лінгвокультури. Кам’янець-Подільський: ТОВ «Друкарня „Рута“», 2020.
- Костирко 2016:** Костирко, В. Національні символи Галичини. Режим доступу: <<http://www.ji.lviv.ua/n23texts/kostyrko-latl.htm>> (відвідано 10.10.2021).
- Лесюк 2014:** Лесюк, М. Післяслово. Становлення і розвиток української літературної мови в Галичині. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2014.
- Пилипенко 1923:** Пилипенко, С. Odvertyj lyst do vsix, xto cikavyt’sja cijeju spravouju. – В: Червоний шлях, 1923, Вип. 6–7, 267–268.
- Франко 1859:** Франко, І. Азбучна війна в Галичині 1859 р. – В: Франко І. Твори в 50 томах. Київ: Наукова думка, 1986.
- Худаш 1992:** Худаш, М. Алфавітно-правописні принципи Й. Лозинського. Українське весілля. Упоряд. і вступ. ст. Р. Ф. Кирчіва. К.: Наукова думка, 1992, 29–31.
- Latynka.tak 2014:** Паспортний <<http://latynka.tak.today/works/pasportnyj/>> (відвідано 07.10.2021).

Інформація про автора:

Єлизавета Пересада – аспірант, Донецький національний університет імені Василя Стуса

м. Вінниця, вул. 600-річчя 21.

Email: ye.peresada@donnu.edu.ua